

УДК:378.147

DOI: 10.36550/2415-7988-2020-1-190-48-52

САВЧЕНКО Лариса Олексіївна–

доктор педагогічних наук, професор,
завідувачка кафедри педагогіки та методики технологічної освіти
Криворізького державного педагогічного університету
ORCID <https://orcid.org/0000-0002-4246-3228>
e-mail: larisasavcenko506@gmail.com

ПОТАПЕНКО Олег Борисович–

кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки
Криворізького державного педагогічного університету
ORCID <https://orcid.org/0000-0003-2148-0632>
e-mail: potapenko1966@ukr.net

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ ЯК ФАКТОР СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ОСВІТИ

Постановка та обґрунтування актуальності проблеми. Українська національна ідея є домінуючою силою нашої державності, вона виступає стрижнем української ментальності й уособлює всі здобутки нації. В багатоконфесійній Україні, потрібно знайти таку систему цінностей, яка була б прийнята та підтримана всіма суспільними групами, а це потребує вивчення. Національна ідея впливає на всі сфери життя суспільства, генерує досягнення народу на шляху його розвитку та допомагає зорієнтуватись у складних і часто заплутаних подіях нашої історії. З особливою силою українська національна ідея вплинула на становлення та розвиток української освіти в козацьку добу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дану проблему вивчали у своїх працях Л. Артемова, Г. Ващенко, В. Денисенко, Ю. Руденко, С. Сірополко, О. Сухомлинська. Вплив національної ідеї на розвиток суспільства в історичному та історико-педагогічному аспектах досліджено в роботах М. Аркаса, В. Пасічника, А. Санченко, С. Стефанюк. Окремі аспекти української національної ідеї досліджуються у працях таких відомих українських учених: І. Бичка, В. Бебика, М. Головатого, В. Ребкала, С. Вовканича, В. Горського та ін.

Мета статті – аналіз впливу національної ідеї на становлення та розвиток української освіти в козацьку добу.

Виклад основного матеріалу дослідження. З позиції визначення сутності поняття «національна ідея» варто зазначити, що у свідомості кожного народу завжди зберігається інформація про минуле, сьогодення та майбутнє. Минуле охоплює сторінки власної історії, сьогодення намагається розібратися в складних подіях, свідками яких ми є, а майбутнє розглядає й

намагається дати оцінку ідеям, реалізації яких прагне суспільство. Національна ідея – це колективний продукт зусиль інтелектуалів і вона передається із покоління в покоління.

У політологічному енциклопедичному словнику ми знаходимо визначення поняття «національна ідея», яка розуміється як своєрідний політичний проєкт майбутнього, що відбиває загальні потреби усієї нації через її історію, культуру, традиції [6, с. 386–387].

На думку В. Пасічника, національна ідея містить філософські, релігійні знання, елементи міфології [5, с. 33]. Вона містить такі структурні компоненти:

– національну ідентичність – сукупність ознак, які виділяють певну групу людей і дозволяють кожній людині відносити себе до цієї групи. Поняття національної ідентичності пов'язане, насамперед, із самовизначенням особи в національному контексті, почуття усвідомлення власної причетності до певної нації та її системи цінностей [8, с. 161];

– національне покликання, яке формує уявлення народу про його призначення, роль у світовому співтоваристві;

– національний ідеал, як цілісний образ омріяного суспільного ладу, який сприяє особистісній самореалізації й дозволяє досягти загального благоденства;

– національні цінності та пріоритети – життєві орієнтації разом із поєднанням власного національного та загальнолюдського досвіду;

– національні інтереси та механізми їх реалізації в політичному житті [5, с. 38–45].

Виходячи з даної структури, В. Пасічник робить висновок, що національна ідея – це осмислена форма сприйняття народом своєї сутності, у якій

відображена його духовна першооснова, мета, сенс та фундаментальні принципи існування, що характеризує все національне буття та зумовлює суспільний розвиток [5, с. 45].

Більшість дослідників серед структурних компонентів, які входять до складу національної ідеї, називають національну свідомість. Вони вказують, що всі спроби практичної реалізації національної ідеї відбуваються в площині формування національної свідомості, політичної культури, системи освіти. Отже, національна свідомість, політична культура й освіта виступають своєрідним полем втілення національної ідеї суспільства.

За своїм змістом національна ідея – це багатогранне, багатогранне поняття, що акумулює фундаментальні цінності й інтереси, які сприяють об'єднанню всіх чи більшості населення країни, незалежно від етнічної належності, соціального становища, і формує певний ідеал як мету розвитку нації [4].

Індивідуалізованою формою національної свідомості, її ядром вважають національну самосвідомість, яка відображає ступінь засвоєння людиною елементів загальнонаціональної свідомості, передбачає розвиток особливого роду самопочуттів: безпосередньої причетності до долі свого народу, любові до Батьківщини, історії, культури, традицій [6, с. 386–387]. Тому ми можемо зробити висновок, що саме національна самосвідомість є найбільш доступним для історико-педагогічного аналізу структурним компонентом національної ідеї.

На думку істориків, піднесення національно-визвольного руху і розвиток національної ідеї було спричинено агресивною політикою Польщі, яка після Люблінської унії 1569 року отримала у своє володіння більшість українських земель. Освітня діяльність єзуїтів, спрямована на поширення католицизму, створення ними католицьких колегіумів дозволили оцінити потужну роль освіти в суспільному розвитку.

За короткий проміжок часу єзуїтам вдалося перетягнути до католицького табору переважну більшість української еліти – магнатів і шляхту. Перехід із православ'я в католицизм у той час означав радикальну зміну національної самоідентифікації та отождолення себе з польською культурою та етносом. На загальний занепад української культури вказував І. Крип'якевич, який вважав головною причиною цього лиха відсутність «добрих шкіл» [3, с. 122].

Після ренегатства української еліти та фактичної заборони православної церкви на Берестейському церковному соборі 1596 року український народ опинився на межі асиміляції з боку потужної польської держави і головною причиною такого стану речей як свідки тих подій, так і сучасні вчені вважали і вважають відсутність української православної школи.

Відкриття у 1576 році Острозької академії зусиллями князя Костянтина Василя Острозького було, звичайно, визначною подією, але не вирішувало справи формування чисельної генерації української православної, а значить патріотично налаштованої інтелігенції. Для цього потрібна була широка мережа шкіл і зусилля багатьох людей. За справу створення православних шкіл взялися братства і першою у 1586 році виникла Львівська братська школа, яка зі своїм статутом «Порядком шкільним» (1591 р.) стала прикладом для наслідування.

Головною особливістю Острозької академії і Львівської братської школи було наявність в обох освітніх закладах друкарень. Друкарство – вимагало значних коштів, але надавало суттєві переваги їх власникам. Видання богословської і навчальної літератури значно піднімало якість і престиж освіти. Достатньо пригадати переклад Біблії першим ректором Острозької академії Г. Смотрицьким, просвітницьку діяльність І. Федорова (Львівський Буквар) і В. Суразького.

У створенні освітнього центру у Львові взяли участь видатні освітяни і представники полемічної літератури, прославлені своїм захистом православ'я: брати Лаврентій і Стефан Зизанії, Кирило Транквіліон-Ставровецький, грек Арсеній Еласонський. Братські школи стали на захист українського православ'я – у той час головної складової української національної ідеї та гідно протистояли католицькій експансії єзуїтів. На початку XVII-го століття в Україні вже працювало близько тридцяти братських шкіл.

У братських школах великого значення набуло вивчення слов'янської мови, основ православного віровчення й догматики. Проте не ігнорувались також давньогрецька мова і латина, що наближало навчальні програми до візантійської і європейської освітньої традиції. Особливої уваги заслуговують вимоги до «дидакала» (вчителя) братської школи, серед яких переважають духовно-моральні ціннісні орієнтири: мужність, добродієність,

порядність, відповідальність, некорисливість, принциповість у відстоюванні власної позиції. Такі якості вкрай необхідні були кожному патріоту у запеклій ідеологічній боротьбі з католицькими ксьондзами та єзуїтами [2].

На думку С. Сірополка, у тогочасній Україні були наявні дві течії розвитку української освіти. Перша течія на тлі протистояння з єзуїтами відкидала будь-яке запозичення зразків західно-католицької освіти (І. Вишенський), друга – виступала за збереження слов'янської мови, православної віри при визнанні користі від прилучення до західної культури [9, с. 73].

Після смерті князя Костянтина Василя Острозького у 1608 році освітній центр в Острозі поступово занепадає, бо покатоличені нащадки князя не піклувалися про Академію. Натомість відбувається становлення й розвиток православної освіти в Києві. У 1615 році виникає київська братська школа, ректором якої став Йов Борецький – майбутній київський митрополит. І не випадково ця подія співпала з епохою «героїчних походів» запорозького гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного. Вони обидва навчалися в Острозькій академії та були однодумцями щодо захисту православ'я і козацьких вольностей. Їх об'єднувало визнання незаперечної ролі освіти у справі відстоювання української самобутності, традицій і звичаїв українського способу життя.

Поступово серед українського козацтва зростає попит на освіту і самі козаки прекрасно розуміли, що тільки освічена людина спроможна свідомо відстоювати свої ідеали й цінності. Скоріше за все, вирішальне значення освіти усвідомлюється козацтвом на початку XVII століття, коли його гетьманом стає Петро Конашевич-Сагайдачний, який сам мав академічну освіту. І впритул до кінця XVIII століття, коли російська імператорка Катерина II наказала знищити останню Запорозьку Січ (Нову Січ) козацтво дбайливо плекало освітню ниву, піклувалося про школи. Недарма, відомий дослідник історії української освіти Степан Сірополко писав, що при заснуванні містечок перш за все будували церкву і школу, а у Гетьманщині освіченими були навіть жінки й діти, що дуже дивувало іноземців [9]. І це в ті часи, коли в Європі освіта серед простого люду була рідкісним явищем, як наприклад, у Швейцарії, де, за свідченням видатного педагога Й.-Г. Песталоцці, серед селян рівень освіти був вкрай низький.

У часи Петра Конашевича-Сагайдачного запорозьке козацтво перетворюється на потужну військово-політичну силу, з якою мусили рахуватися правлячі кола Речі Посполитої. Саме цей факт зумовив їхні поступки – відкриття Київської братської школи, відновлення Київської православної метрополії і обіцянки збільшення реєстру та привілеїв козацької старшини. С. Сірополко вказує, що при заснуванні Богоявленського братства Петро Конашевич-Сагайдачний записав у братчики все козацьке військо разом із старшиною, прийнявши, таким чином, протекторат над братством [9, с. 87].

Після катастрофічної Цецорської битви Польща відкинула зневагу до козаків і благала про допомогу. Під час переможної Хотинської битви 1621 року Петро Конашевич-Сагайдачний привів на поле бою 40 тисяч шабель, а всього польсько-литовського війська було не більше як 35 тисяч. У будь-якому випадку незмінним залишається історичний факт – саме запорозьке козацтво врятувало від загибелі Річ Посполиту в Хотинській війні.

Після смерті гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного від отриманого в Хотинській битві поранення польсько-литовська шляхта швидко забула про обіцянки, дані українському козацтву й знову посилила національний і релігійний гніт. Відповідно українського суспільства стали козацько-селянські повстання 20–30-х років XVII століття.

У цей час нагальною потребою стає створення потужного освітнього центру замість Острозької академії, яка поступово занепадає при покатоличених спадкоємцях її засновника. За іронією долі онука князя Костянтина Василя Острозького – фанатична католичка Анна-Елоїза Ходкевич на місті Академії заснувала єзуїтський колегіум [1]. У 1632 році архимандрит Києво-Печерської лаври Петро Могила створив новий навчальний заклад – Києво-Братський колегіум, який у 18-му столітті зусиллями гетьмана Івана Мазепи перетворився на Києво-Могилянську академію. Шість українських гетьманів здобули тут освіту: Юрій Хмельницький, Іван Виговський, Іван Самойлович, Іван Мазепа, Пилип Орлик, Павло Полуботок.

Про прагнення українців здобувати освіту свідчить той факт, що в Гетьманщині та в землях Вольностей Війська Запорозького Низового швидко поширюється освіта. Іноземців, які подорожували Україною у 18 столітті,

вразала освіченість місцевого населення. Під час церковної служби не тільки чоловіки, але й жінки і діти співали, тримаючи в руках церковні книги. У кожному селі при кожній церкві була відкрита школа, де дітей вчили читати і писати дяки, що виходили з Київської академії. У 40-х роках 18 ст. на землях Гетьманщини було 35 міст і містечок, 998 сіл і слобод, діяло 886 шкіл [7, с. 14]. Навіть російські урядовці визнавали, що українці незалежно від майнового стану охоче йдуть у науку і тим сильно відрізняються від росіян, байдужих до здобуття освіти [1, с. 329].

Павло Алепський, який в 1653 році відвідав Україну, супроводжуючи свого батька патріарха Макарія, писав, що українці – здебільшого люди вчені, захоплюються науками та вивчають закони, вони гарні знавці риторики, логіки та всякої філософії. По всій козацькій землі мандрівники спостерігали давній та гарний факт – всі українці, за малим винятком, грамотні, навіть більшість їх жінок та дочок уміють читати і знають порядок служб церковних та церковні співи; священники навчають сиріт і не дають їм тинятися по улицах. А дітей у їх більше, ніж трави, і всі діти вміють читати, навіть сироти [4, с. 16].

У землях Вольностей Війська Запорозького Низового існували так звані січові школи, де вчили читати, писати, лічити, на високому рівні тут навчали музиці, віршуванню, учні досягали значних успіхів у фізичному загартуванні, військово-спортивній підготовці, оволодівали основами народної медицини, астрономії, кулінарії [7, с. 14].

Січові школи як правило мали два відділення: в одному вчилися козаки, які готувалися до церковної служби (ставали паламарями, дяками), а в іншому – готували до військової служби і козацького способу життя. У таких школах, як згадує Степан Сірополко слова старого запорожця, майбутніх козаків учили «Богу молитися, на коні сидіти, шаблею рубати, з рушниць гострозоро стріляти й списом добре колоти» [9, с. 201]. Головними заняттями у такого роду школах були звичайно грамота, співи та військове ремесло. Учні січових шкіл мали свою управу, себто свого отамана і кухаря та користувалися деякими привілеями, наприклад, лише вони мали право колядувати під вікнами Січового товариства, дзвонити і читати Псалтир по померлих і забитих у боях, продавати ладан. Тобто ми бачимо, що козачат змалку привчали до

козацького устрою життя й самоврядування.

Козацька система виховання й освіти передбачала цілеспрямований і систематичний розвиток фізичних і психодуховних здібностей. Французький військовий інженер Гійом де Боплан, який побудував на запорозьких землях польську фортецю Кодак, відзначав, що козаки були індивідуально-неповторними, міцного здоров'я, вміли легко переносити холод і голод, спеку і спрагу, а під час бойових дій були хоробрі, сильні в обороні, невтомні у винахідливості; знали ремесла: бондарській, теслярській, канатній, ливарній, риболовецькій та бортнянській справах, самі виготовляли музичні інструменти [1, с. 156].

Серед українського козацтва був поширений кодекс лицарської честі, який включав такі добродітності: любов до батьків, вірність у коханні, дружбі й побратимстві; готовність захищати слабших, турбуватися про молодших, поважати жінок; відстоювати свободу хоча б ціною власного життя; робити пожертвування на будівництво церков і шкіл.

Саме таке поєднання фізичних, духовно-моральних і розумових якостей дозволяло козакам тривалий час вважатися найкращими професійними воїнами тогочасної Європи. Їх охоче запрошували правителі для виконання найнебезпечніших бойових завдань. Так у 1646 році великий загін у дві тисячі козаків на чолі з І. Сірком та Б. Хмельницьким вирушив у Францію на запрошення французького короля і допоміг французам захопити утримувану іспанцями фортецю Дюнкерк [1].

За твердженням українських істориків, в останні роки існування Нової Січі в межах Вольностей Війська Запорозького нараховувалося 44 церкви у 53 поселеннях, а при кожному з цих поселень існували козацькі школи [1, с. 329]. І навіть після остаточного знищення Запорозької Січі у 1775 році, перебуваючи за межами України, чорноморські козаки у 1811 році зібрали 5500 карбованців і відкрили українську школу на Кубані, куди їх закинула доля [10, с. 221–222].

Найбільше розгорнув таке меценатство гетьман Лівобережної України Іван Мазепа. Він охоче давав гроші на будівництво й ремонт церков і монастирів, підтримував православну церкву в інших країнах. В Єрусалимі досі зберігається срібний вівтар з ім'ям та гербом І. Мазепа. Також І. Мазепа сприяв перетворенню Києво-Могилянського колегіуму на Академію.

Ліквідація Гетьманщини, знищення

Нової Січі, запровадження кріпацтва завдали нищівного удару по українській культурі та освіті, змінивши спосіб життя українців та їх менталітет.

Висновки та перспективи подальших розвідок напреду. Українська національна ідея, як політичний проект майбутнього, що відбиває загальні потреби нації через її історію, культуру, традиції, в козацьку добу була розроблена для ефективної протидії польсько-католицькій і московській агресії, відбиття наступу цих руйнівних сил на самобутність і вольності українського народу. Українська православна освіта козацьких часів увібрала найкращі зразки козацької ментальності, способу життя козаків, їхнього прагнення свободи. Високий рівень грамотності в Гетьманщині та в землях Вольностей Війська Запорозького Низового у XVII–XVIII століттях свідчив про прагнення українців здобувати освіту, в якій вони бачили запоруку достатку й добродісного життя. Подальшу свою роботу ми вбачаємо у вивченні проблеми національне духовне відродження України.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ

1. Аркас, М. М. (1991). *Історія України-Русі*. Київ.
2. Денисенко В. (2006) Педагогічні принципи античних братських шкіл. *Пам'ять століть*. (1) 42–52.
3. *Історія української культури* (1994). / В загальному. вид. І. Крип'якевич. Київ.
4. Карлова В. (2010) Національна ідея сучасної України: проблеми та перспективи формування // *Вісник Національної академії державного управління при Президенті України* (3) 21-29.-Режим доступу: [http:// nbuv. уряд ua / UJRN...](http://nbuv. уряд ua / UJRN...)
5. Куksa В. В., Коломієць Т. В. (2015) Вплив козацької культури на формування самосвідомості українського народу. [Електронний ресурс]. Режим доступу: history.pages.kpi.ua (10).
6. Пасічник В. М. (2007) Національна ідея в контексті українсько-російських відносин. Львів: [українською мовою].
7. Політологічний енциклопедичний словник (1999). Укладач: В. П. Горбатенко. Київ: [українською мовою].
8. Руденко Ю. Д. (1994) Українська козацька педагогіка. [Рідна школа]. (5) 3-19. Київ: [українською мовою].
9. Санченко А. (2012) Проблеми ідентичності та самозбереження української нації. [Українознавство]. (2). 159–163. Київ.
10. Сирополко Степан. (2001). *Історія освіти в Україні*. Київ.

REFERENCES

1. Arkas, M. M. (1991). *Istoriya Ukrayiny-Rusi*.

[History of Ukraine-Russia]. Kiev.

2. Denisenko, V. (2006). *Pedahohichni pryntsypy antychnykh brat-s'lykhh shkil. Pam'yat' stolit'*. [Pedagogical principles of ancient fraternal schools. Memory of centuries].
3. *Istoriya ukrayins'koyi kul'tury*. (1994). [History of Ukrainian culture]. Kiev.
4. Karlova, V. (2010). *Natsional'na ideya suchasnoyi Ukrayiny: problemy ta perspektyvy formuvannya*. [The national idea of modern Ukraine: problems and prospects of formation].
5. Kuksa, V. V, Kolomiets, T. V. (2015). *Vplyv kozats'koyi kul'tury na formuvannya samosvidomosti ukrayins'koho narodu*. [The influence of Cossack culture on the formation of self-consciousness of the Ukrainian people].
6. Beekeeper, V. M. (2007). *Natsional'na ideya v konteksti ukrayins'ko-rosiys'kykh vidnosyn*. [National idea in the context of Ukrainian-Russian relations]. Lviv.
7. *Politolohichnyy entsyklopedychnyy slovnyk*. (1999). [Political science encyclopedic dictionary]. Kiev.
8. Rudenko, Y. D. (1994). *Ukrayins'ka kozats'ka pedahohika*. [Ridna shkola]. [Ukrainian Cossack pedagogy. [Native school]. Kiev.
9. Sanchenko, A. (2012). *Problemy identychnosti ta samozberezhennya ukrayins'koyi natsiyi*. [Problems of identity and self- preservation of the Ukrainian nation]. Kiev.
10. Siropolko Stepan. (2001). *Istoriya osvity v Ukrayini*. [History of education in Ukraine]. Kiev.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

САВЧЕНКО Лариса Олексіївна – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки та методики технологічної освіти Криворізького державного педагогічного університету.

Наукові інтереси: особистісно орієнтоване навчання, педагогічна технологія, гуманізація освіти, педагогічний антропоцентризм, культурологічний підхід.

ПОТАПЕНКО Олег Борисович – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки Криворізького державного педагогічного університету.

Наукові інтереси: освітня парадигма, особистісно орієнтоване навчання, педагогічна технологія, гуманізація освіти, педагогічний антропоцентризм, культурологічний підхід.

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

SAVCHENKO Larysa Alekseevna – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Head of the Department of Pedagogy and Methodology of Technology Education of Kryvyi Rih State Pedagogical University.

POTAPENKO Oleg Borisovich – candidate of pedagogical sciences, associate professor of pedagogics department of Kryvyi Rih State Pedagogical University.

Стаття надійшла до редакції 20.10.2020 р.